

De creatieve samenleving: niet meer te onthoofden

Volgens Nicanor Perlas biedt het ontstaan van de zogenoemde 'creatieve samenleving' kansen voor de sociale driegeleding. Dit stelde hij tijdens een conferentie in Göteborg, waarover in het vorige nummer van Motief werd bericht. Michaela Hordijk onderzocht de achtergronden van de stelling van Nicanor Perlas, die overigens op 17 maart naar Nederland komt om een lezing te houden over hetzelfde onderwerp.

Michaela Hordijk

sociaal geograaf

Op 31 januari 2000 werd in Montréal door 130 landen het Biosafety Protocol ondertekend. Daarin wordt vastgelegd dat landen het recht hebben voedingsmiddelen en zaden die genetisch zijn gemanipuleerd, door een land kunnen worden geweerd. En bovendien is overeengekomen dat dit protocol niet ondergeschikt is aan de regels van de Wereldhandelsorganisatie (WTO), hetgeen uniek is voor een milieuverdrag. In dezelfde week vond in het Zwitserse skiplaatsje Davos het jaarlijks Wereld Economisch Forum plaats. De groten der aarde verzamelden zich om te spreken over de economische en politieke toekomst van de wereld. De bijeenkomst werd dit jaar opgeluisterd door president Bill Clinton, die een vurig pleidooi hield voor een vrije wereldhandel. Buiten stonden demonstranten. Het was voor het eerst dat in Davos rekening moest worden gehouden met tegenstand. In de berichtgeving over de bijeenkomst werd veelvuldig verwezen naar wat inmiddels de 'Battle of Seattle' is gaan heten, de bijeenkomst van de WTO die in december 1999 plaatsvond. Toen verzamelden ruim 60.000 demonstranten zich in Seattle - opmerkelijk genoeg de thuisbasis van twee van de grootste exportgiganten van de Amerikaanse economie: Microsoft en Boeing - om te protesteren tegen de negatieve effecten van de vrije wereldhandel. En met succes. De 135 bij de WTO aangesloten landen konden het in december zelfs niet eens worden over een agenda voor de conferentie. En de pers legde de problemen bloot. Er verschenen berichten over de woede van vertegenwoordigers van de ontwikkelingslanden over het 'autoritair, ondemocratisch en paternalistisch' optreden van de leiders van de WTO. En er was veel kritiek op de autoriteiten van Seattle, die de openbare orde niet konden handhaven. Beelden van rellen en traangas gingen dagenlang de hele wereld over. De conferentie eindigde in een complete mislukking. Geen overeenkomsten, geen agenda voor deze, noch voor een volgende conferentie, en zelfs geen minimale gezamenlijke slotverklaring.

In de weken die volgden, regende het analyses van wat er nu eigenlijk was gebeurd en wat de gevolgen zouden zijn. Gaat de WTO aan zichzelf ten onder? Is de WTO verslagen door de demonstranten? Wie staat er eigenlijk tegenover wie in deze confrontatie? Nicanor Perlas - bekend en gelauwerd milieuactivist en voorzitter van de antroposofische groep in de Filippijnen - ontwikkelde een zeer opmerkelijke visie op de gebeurtenissen. (1)

Het Primaat van de Economie

Rudolf Steiner wees er op dat het in de huidige tijd niet alleen onvermijdelijk is, maar zelfs voor de wereldontwikkeling noodzakelijk, dat het primaat ligt bij de economie. De grote uitdaging daarbij is, zo stelde hij in 1919, de economische krachten vanuit een zelfstandig geestesleven in bedwang te houden. 'Het economisch leven, dat uit de aard van de aardeontwikkeling voortdurend rijp is voor verval, heeft voortdurende het helende innerlijke geestesleven nodig' En: 'Het is onzin het economisch leven uit zichzelf gezond te willen maken'. (2)

Voorts geeft Steiner aan het eind van datzelfde jaar al aan waar de drijvende kracht

achter de wereldeconomie zou komen te liggen. De verhoudingen waren door het verloop van de Eerste Wereldoorlog immers grondig gewijzigd. Wat is er eigenlijk veranderd bij de zogenaamde overwonnenen en overwinnaars? 'De eigenlijke overwinnaar is het anglo-amerikaanse elemen. (...) En dit is voorbestemd voor de toekomstige wereldheerschappij. (...) De verantwoordelijkheid van het Duitse volk om een rol te spelen in de uiterlijke gebeurtenissen in de mensheid valt weg - natuurlijk niet die van het individu. Des te groter wordt de verantwoordelijkheid die bij de andere partij ligt, want daar zal hij eigenlijk komen te liggen. Het zal gemakkelijk zijn om de uiterlijke heerschappij te verwerven. Dit gaat via krachten, die geen eigen verdienste hebben. Als een natuurlijke noodzakelijkheid voltrekt zich deze overgang naar de uiterlijke heerschappij. Maar de verantwoordelijkheid zal voor de zielen van diepe betekenis zijn. Zullen er bij degenen die door een uiterlijke noodzakelijkheid de uiterlijke heerschappij verkrijgen voldoende mensen te vinden zijn, die de verantwoordelijkheid nemen ten aanzien van de eisen van het spirituele leven dat in deze werkelijk puur uiterlijke materialistische heerschappij binnen treedt?' (3)

Na de Tweede Wereldoorlog begon deze verovering van de wereldheerschappij op economisch gebied gestalte te krijgen. Reeds in 1941 begonnen de Britten en de Amerikanen - in reactie op de economische crisis in de jaren dertig - plannen te smeden voor het vormen van instituties die de wisselkoersen zouden kunnen stabiliseren. In 1944 kwamen in het Amerikaanse dorpje Bretton Woods de ministers en economische adviseurs van Groot-Britannië, de Verenigde Staten en hun bondgenoten bijeen om te spreken over de economische structuren na de oorlog. Het doel was niet alleen om economische wanorde te vermijden, maar eveneens om de nieuwe economische machtsverhoudingen in organisatorische vormen vast te leggen.

Het werd de oprichtingsbijeenkomst van twee belangrijke pijlers van de wereldeconomie: de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF). Ook de voorloper van de WTO werd reeds in deze jaren geconcipeerd. Ten einde een soepele invoering mogelijk te maken, werden prominente Amerikanen en Europeanen - staatshoofden, ministers, zakengiganten, academici en media-tycoons - bijeengeroepen om de invoering voor te bereiden.

Dit illustere gezelschap is bekend geworden onder de naam Bilderberggroep, een naam die het dankt aan Hotel Bilderberg in Oosterbeek, waar Prins Bernhard de eerste bijeenkomst voorzat. Toen de Japanse economie verbazend snel herstelde van de oorlogsschade, moesten ook de Japanse collega's in het genootschap worden opgenomen, en ontstond de Trilaterale Commissie. Aan het eind van de jaren tachtig werd Canada toegevoegd, en ontstond de QUAD.

De laatste loot aan de stam van deze semi-informele genootschappen is het Wereld Economisch Forum. Dit forum, dat jaarlijks bijeenkomt in Davos en dat begon als een vrijwel geheim genootschap (de Bilderberggroep), vergadert inmiddels voor het oog van de camera's. Toch zijn het deze informele instituties die voor een belangrijk deel de agenda's bepalen van de formele machtsblokken als de G-7 (de zeven grootste industrielanden), G-8 (de zeven grootste industrielanden plus Rusland), de OECD (de Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling), en de IMF, de Wereldbank en de WTO.

Waarschuwen voor economische groei

De huidige situatie van de wereldeconomie maakt duidelijk waar dit nauwelijks in toom gehouden primaat van de economie toe heeft geleid. Dat de kloof tussen arm en rijk steeds groter wordt, is algemeen bekend. Hoe groot deze kloof in feite is, wordt minder vaak belicht.

Op dit moment hebben de drie rijkste mensen ter wereld - waaronder Bill Gates van Microsoft - samen een vermogen dat gelijk staat aan het Bruto Nationaal Product van de

43 armste landen samen. Met andere woorden: drie mensen hebben een vermogen dat gelijk staat aan wat 600 miljoen mensen per jaar gezamenlijk verdienen. Reeds in 1996 waarschuwde het Ontwikkelingsfonds van de Verenigde Naties voor het karakter van de economische groei. Het noemde de groei 'ruthless, jobless, voiceless, rootless en futureless'. De groei is 'genadeloos', omdat de vruchten van de groei slechts aan de rijken ten goede komen; 'baanloos' omdat door de automatisering steeds meer banen verloren gaan; 'stemloos' omdat omwille van de economische groei respect voor de mensenrechten en democratische besluitvorming naar het tweede plan worden geschoven'; 'ontworteld' omdat de globalisering van de cultuur - en de miljardenwinst van Hollywood en CNN - een bedreiging vormt voor lokale culturele waarden. En tenslotte wordt het een groei 'zonder toekomst' genoemd, omdat zij ten koste gaat van haar eigen basis: de aarde. (4

In haar meest recente rapport - gewijd aan de globalisering - constateert het Ontwikkelingsfonds dat het er de afgelopen jaren alleen maar slechter op is geworden. Inmiddels verdienen de 20% rijksten der aarde 86% van het jaarlijks wereldinkomen, de 20% armsten 1%. (5

'Het schrijven van computerprogramma's en het ontrafelen van genetische codes hebben de plaats ingenomen van de vroegere goudkoorts, de strijd om land en voortschrijdende mechanisatie als het pad naar economische groei. Er is meer vooruitgang geboekt in het ontwikkelen van normen, beleid en instituties voor een open wereldmarkt, dan voor mensen en hun rechten.' En: 'Er zijn nieuwe markten en er zijn nieuwe instrumenten - internet, mobiele telefoons en medianetwerken - die de economische groei faciliteren. Er zijn nieuwe regels: de multilaterale afspraken over handel, diensten en intellectueel eigendom, vastgelegd in afspraken en afgedekt door mechanismen om naleving af te dwingen. Daarmee is de ruimte voor nationale regeringen om eigen beleid te maken beperkt.' En, zo onderkent het Ontwikkelingsfonds, 'er is een nieuw samenspel van actoren: de boven de nationale regeringen gestelde Wereldhandelsorganisatie, de multinationals, (die inmiddels meer economische macht hebben dan de meeste staten) en het wereldwijde netwerk van Niet Gouvernementele Organisaties (NGO's). (4

Want gelukkig is er niet alleen sprake van een concentratie van de economische macht. Er is ook sprake van een zich steeds duidelijker organiserend netwerk van mensen dat zich hier tegen te weer stelt. In de gangbare sociaal wetenschappelijke literatuur wordt dit netwerk aangeduid als 'the emerging global civil society' 'de opkomende wereldbeweging van vrije burgers'. Nicanor Perlas gaat nog verder, en stelt: 'we zien de laatste jaren een steeds sterker opkomen van vrije burgers, het is de zelfverdediging van het culturele leven dat zich doet gelden'.

De opkomst van 'Global Civil Society'

De opkomst van het 'vrije burgerschap' is niet nieuw. In feite is het er geweest sinds de Franse Revolutie. Wat nieuw is, is de wereldomvattende beweging die deze vrije burgers maken. De oogst van de 17e eeuw was de emancipatie van de natiestaat. Met de vrede van Westfalen (1648) werd de soevereiniteit van staten erkend. De oogst van de 18e en 19e eeuw was de emancipatie van de markt onder invloed van het werk van de econoom Adam Smith en latere klassieke economen, en de industriële revolutie.

En de oogst van de 20ste eeuw is de emancipatie van deze 'zelfverdediging van het culturele leven'. Een eerste aanzet hiervan zien we al aan het begin van de 20ste eeuw, met de opkomst van bijvoorbeeld de arbeidersbeweging en jeugdbewegingen. In het middengedeelte van de 20ste eeuw verduistert de wereld. Maar vanaf de jaren zestig komen de impulsen in volle hevigheid opnieuw op aarde. De studentenopstanden van de jaren zestig zijn pas het begin. Bovendien blijft de beweging niet tot Europa en de Verenigde Staten beperkt. Het zijn de vele nieuwe bewegingen die onder invloed van Freire's Bevrijdingstheologie in Latijns Amerika ontstaan die onder de noemer van 'nieuwe sociale bewegingen' de discussie over de burgerbewegingen terugbrengen op de agenda van de sociale wetenschappers.

Ook in Azië en in mindere mate in Afrika winnen boerenbewegingen en Niet Gouvernementele Organisaties aan kracht. Het is een beweging die culmineert in de jaren negentig. Foreign Affairs, het gezaghebbende tijdschrift van de Raad voor Buitenlandse Relaties van de VS, constateerde: 'Het einde van de Koude Oorlog heeft niet simpelweg een nieuwe verhouding tussen staten geschapen, maar 'een nieuwe herverdeling van de macht tussen staten, markten en de burgers'. Nationale overheden verliezen niet eenvoudigweg hun autonomie in een globaliserende wereld. Zij moeten macht gaan delen met het zakenleven, met internationale organisaties, en met een veelvoud aan burgerorganisaties, die bekend staan als Niet Gouvernementele Organisaties. De gestage concentratie van macht in de handen van de staat - die begon met de Vrede van Westfalen - is voorbij.' (6

Het resultaat van deze culminatie was voor het eerst zichtbaar tijdens de grote VN-conferentie voor Milieu en Ontwikkeling die in 1992 in Rio de Janeiro werd gehouden. Voor het eerst kon de VN er niet meer om heen vertegenwoordigers van NGOs en bevolkingsorganisaties toe te laten tot de conferentie, en was dus de 'burgermaatschappij' vertegenwoordigd. Meer dan 5000 organisaties hadden mensen afgevaardigd naar Rio de Janeiro. Niet alleen hadden zij een invloed op de uiteindelijke uitkomst, minstens zo belangrijk is dat de conferentie de bakermat werd voor werkelijk ontelbare netwerken van organisaties, die letterlijk miljoenen individuen wereldwijd kunnen mobiliseren.

Cultural Creatives

Het gaat daarbij om netwerken van de meest uiteenlopende signatuur. Het verbindt armoedebestrijders met vakbonden, mensenrechtenactivisten met milieuactivisten, behartigers van consumentenbelangen met protestzangers, studentenbewegingen met ouderenverbonden.

Wat hebben de meeste spelers in dit nieuwe internationale netwerk gemeen? In de gewone sociologie hebben ze er al een naam voor: de 'Cultural Creatives'. Deze term werd in 1997 gemunt door de Amerikaanse socioloog Paul Ray. Hij deed onderzoek naar de veranderende normen en waarden in de Amerikaanse samenleving en kwam tot de conclusie dat zich daar nauwelijks waarneembaar een belangrijke verschuiving voordeed. Nog altijd is er een groep 'traditionelen': mensen die vasthouden aan de oude kerkelijke waarden, aan het geloof in God en de staat. Daarnaast is er een groep 'Modernen', die vooral wordt gedreven door de drang naar persoonlijk succes, materiële welstand, consumptie en technologische vooruitgang. Samen maken deze twee groepen volgens Ray nog altijd driekwart van de Amerikaanse samenleving uit. Maar er is een nieuwe, sterk groeiende groep die hij typeert als mensen die 'gevoelig zijn voor milieuvraagstukken, een diep verlangen hebben naar gemeenschapsvorming en de belichaming vormen voor het nieuwe bewustzijn als sleutelfactor voor de transformatie van de aarde. Cultural Creatives denken zelfstandig.'

Het zijn mensen die te vinden zijn in de milieubeweging, maar ook mensen die op allerlei manieren bezig zijn met spiritualiteit. Hoe word je een 'Cultural Creative'? Dat heeft weinig te maken met afkomst of opvoeding, volgens Ray. 'Mensen worden Cultural Creative ten gevolge van een langdurig omwentelingsproces in hun biografie. Dikwijls wordt dit veroorzaakt door een persoonlijke levenscrisis. Geconfronteerd met ongeluk en innerlijke pijn beginnen oude waarden te wankelen, mensen gaan experimenteren, 'hetgeen de weg opent naar de omwenteling'.

Neem Al Gore, de huidige vice president en presidentskandidaat voor de democraten. Kort voor zijn aantreden als vice-president publiceerde hij zijn De wereld in de Waagschaal: Ecologie en de Menselijke Geest. In dit boek doet hij verslag van zijn innerlijke zoektocht naar de oorzaken van de milieuproblematiek. 'Hoe meer ik kijk naar de oorzaken van de mondiale milieuproblemen, des te meer raak ik ervan overtuigd dat deze problemen de uiterlijke kenmerken zijn van een innerlijke crisis, die ik bij gebrek aan een beter woord, een geestelijke crisis wil noemen. Als politicus besef ik hoe gevaarlijk het is om een dergelijk probleem geestelijk te noemen. Maar welk ander woord omschrijft beter het

geheel van waarden en veronderstellingen dat bepaalt hoe wij onze plaats in het heelal zien? Toen ik zocht naar een kaart om mij de weg te wijzen op deze tocht, moest ik toegeven dat ik bij mijzelf te raden zou moeten gaan en mijzelf een paar moeilijke en pijnlijke vragen zou moeten stellen om erachter te komen wat ik in het leven zoek, en waarom. (...) Dat zoeken is niet nieuw. Nieuw is de intensiteit waarmee ik zoek. En ik weet precies wanneer ik zo intens ben gaan zoeken, omdat een afschuwelijke gebeurtenis een grote verandering teweeg heeft gebracht in mijn hele levenshouding.' (7)

Al Gore valt zonder twijfel binnen de categorie Cultural Creatives. Ray's artikel leidde tot verschillende publicaties, waarin ook in Europa werd geturfd hoeveel 'cultural creatives' er zijn. De basis voor de getalsmatige uitspraken die daarin gedaan worden, zijn wankel, de aangegeven trend dat het een groeiende groep betreft is echter interessant. En het zijn vooral de Cultural Creatives die te vinden zijn in de bewegingen die de onderhandelaars in Seattle en op andere plaatsen zo onder druk zetten. Hoewel overwegend nog geïsoleerd, groeien de verbindingen tussen de Cultural Creatives. Opvallend is dat de Cultural Creatives zwaar oververtegenwoordigd zijn onder de internetgebruikers. (Wie op hun websites op internet surft komt daar overigens ook de Noord-Amerikaanse Associatie van Vrije Scholen tegen.)

Als we kijken naar de verbindende waarden van deze 'cultural creatives' en deze vergelijken met veelal binnen de antroposofie gedeelde waarden, dan geeft dat het volgende beeld:

Vergelijking van waarden 'Cultural Creatives' en Antroposofie	
'Cultural Creatives'	Antroposofie
De kosmos is één samenhangend geheel Iedere daad is ingeweven in dit geheel, iedere menselijke daad 'doet er toe'.	De kosmos en de geestelijke wereld zijn één geheel. Ethisch Individualisme
Ecologische Duurzaamheid, GAIA Grenzen aan de (economische) groei, Stoppen milieuvervuilende industrie en landbouw, 'groene' waarden	Aarde als levend organisme, Goetheanistische ecologie, biologisch dynamische landbouw, flow forms,
Herscheppen van lokale gemeenschappen	'Helende' gemeenschappen (heilpedagogie, zorgboerderijen, Arta etcetera.)
Sterk gericht op het vrouwenvraagstuk, gericht op menselijke relaties, preoccupatie met misbruik en geweld	Zoeken naar het doorzien en doorwerken van karmische relaties
Altruïsme, zelfontwikkeling, spiritualiteit, mysterieuwsheid bestaat,	Geesteswetenschap, antroposofische scholingsweg
Sociaal bewustzijn en optimisme, gericht op gezondmaken van zich zelf en de sociale omgeving, alternatieven in de opvoeding, holistische geneeswijzen	Sociale driegeleding, NPI en dergelijke, Vrije School onderwijs, antroposofische geneeswijzen.

Niet meer te onthoofden

Volgens Nicanor Perlas kunnen we het resultaat van de opkomst van 'civil society' in de 20ste eeuw opvatten als het begin van 'de facto' optreden van sociale driegeleding. Na de emancipatie van de staat (politiek en rechtsleven), de markt (economisch leven) is er nu ook een geëmancipeerd krachtenveld voor het culturele en geestesleven. Of men deze optimistische visie op een nieuwe kans voor de driegeleding nu deelt of niet, het is een feit dat er sprake is van een krachtenveld waar rekening mee moet worden gehouden.

De 'Economist' - spreekbuis van de voorstanders van een steeds vrijere wereldhandel - constateerde na de gebeurtenissen in Seattle: 'De NGO's kregen in Seattle alles voor elkaar wat de WTO niet lukte. Ze waren goed georganiseerd. Ze sloten ongebruikelijke coalities, bijvoorbeeld tussen milieuactivisten en vakbonden. Ze hadden een duidelijke agenda: de WTO ten val brengen. (...) De gebeurtenissen in Seattle waren slechts het meest zichtbare succes van de NGO's. De feitelijke waterscheiding ligt in Rio, toen NGO's genoeg politieke steun wisten te mobiliseren om een akkoord over de vermindering van uitstoot van broeikasgassen door te drukken. In 1994 dwongen ze met een succesvolle campagne de Wereldbank tot een herziening van zijn koers. In 1998 torpedeerden ze de ondertekening van het Multilaterale Akkoord op Investeringen. En tegelijkertijd loopt er een andere succesvolle NGO campagne: 'Jubilee 2000', die vermindering van de schuldenlast van de armste landen bewerkstelligt. Dit fenomeen - een amorfe groep van NGO's, verbonden via internet, instappend op bepaalde thema's - is als een zwerm bijen. En zulke groepen zijn voor de overheden verdraaid lastig aan te pakken. Er is geen centrale leider of hiërarchische structuur; het is meerkoppig, het is onmogelijk om het te onthoofden'. (8

Een netwerk van netwerken dus, waarin ieder knooppunt een leider kan worden, en op zeer ongelegen momenten een tegenwicht kan bieden tegen het primaat van de economie. Dit perspectief zet enkele nieuwsfeiten van januari 2000 in een heel ander licht. In de eerste week van januari kondigde president Clinton aan de bestrijding van het 'internetterrorisme' hoge prioriteit te geven. In naam is zijn programma - waarvoor voorlopig 91 miljoen dollar wordt uitgetrokken - vooral gericht op het voorkomen van aanvallen op belangrijke computersystemen. Maar het programma is gericht tegen 'iedereen die cyberspace wil gebruiken om ons te schaden'.

Een tweede opmerkelijk nieuwsfeit was de aankondiging van de Megafusie tussen 's werelds grootste internetbieder, American Online, en één van de meest invloedrijke mediaconcerns Time Warner (van onder andere Times en CNN). Enkele weken later werd het muziek concern EMI hier nog bijgevoegd. Met deze fusie ontstaat niet alleen een bedrijf dat met zijn omzet de BV-Nederland fors overtreft; opmerkelijker is dat vergaring, verwerking én distributie van nieuws, informatie en entertainment in één hand komen.

Zeker is ook dat de overeenkomsten die nu binnen het kader van de WTO worden voorbereid, verstreckende gevolgen hebben voor de antroposofische werkgebieden. Als eerste zal het Europese Landbouwbeleid sneuvelen. Dan wordt de grote vraag of de meerwaarde van BD-landbouw en ecologische producten het zal redden tegen de producten van de mondiale producenten. Maar regeringen zullen ook gedwongen worden hun wetgevingen op het gebied van onderwijs en gezondheidszorg aan te passen aan afspraken over vrijhandel. Een van de schrikbeelden is dat overheden verplicht zullen worden aanbestedingen op geprivatiseerd onderwijs en gezondheidszorg vrij toegankelijk te maken tegen willekeurig welke aanbieder. Schept het Biosafety Protocol een precedent,

dat als milieuverdrag op gelijke hoogte werd gesteld met de contracten van de WTO? Kan de 'opkomende kracht van vrije burgers, verenigd in netwerken van netwerken' een steeds sterker tegenwicht gaan bieden tegen de naakte economische krachten? Zeker is in ieder geval ook dat vanuit het perspectief van de sociologische onderzoekers de antroposofische beweging één van de vrije burgerorganisaties is, waarin de 'cultural creatives' zich hebben verenigd en die deel uit maken van het wereldwijde netwerk dat niet meer te onthoofden is.

Noten

1. Dit artikel is gebaseerd op de lezingen die Nicanor Perlas en Jesaiah Ben Aharon hielden tijdens een conferentie in Göteborg van 28 december 1999 tot 3 januari 2000.
2. Steiner R.: *Soziales Verständnis aus Geisteswissenschaftlicher Erkenntniss*, GA 191 p. 118
3. Steiner R.: *Michael, de Opdracht van Michael als leidende geest van onze tijd* (GA 194), Uitgeverij Vrij Geestesleven p 203-204
4. *UNDP Human Development Report 1996*
5. *UNDP Human Development Report 1999* (ook beschikbaar op <http://www.undp.org/hdro>)
6. Mathews J. T. *Power Shift* Foreign Affairs, Januari/Februari 1997
7. Al Gore, *De wereld in de Waagschaal*, Het Spectrum, 1992, p. 31
8. *The Economist*, 11 December 1999 p. 19

Overige geraadpleegde literatuur:

- Perlas, N., *Shaping Globalization : Civil Society, Cultural Power and Threefolding* CADI, Quezon City, Filippijnen, 1999
- 'Shaping the Future: Globalization, Anthroposophy and the Threefold Social Order' Conference Proceedings of the Manila Conference 25-30 October 1998, Part I
- Perlas, N. e.a., *Phillippine Agenda 21 Handbook*, CADI, Quezon City, Fillipijnen, 1998
- *The Economist*, 27 November 1999, 4 December 1999, 11 December 1999
- Ray, P.H., 'The emerging Culture' American Demographics, February 1997 (samenvatting beschikbaar op <http://www.demographics.com/publications/>)
- Stichele, M. van der, *WTO: handel zonder grenzen* Noord Zuid Cahier, jaargang 23 nr. 2 Juni 1998
- George, S. *Global designs of the WTO: State sovereignty under threat* Le Monde diplomatique (Fr) July 1999 (beschikbaar op <http://www.users.bigpond.com/wattylor/19990716designs.htm>)